Journal of Archaeology & Art

Arkeoloji ve Sanat

165: Eylül-Aralık 2020

Arkeoloji Sanat Yay. Tur. San. Tic. Ltd. Şti. adına
Sahibi ve yayın yönetmeni M. Nezih Başgelen
Sorumlu yazıişleri müdürü M. Nezih Başgelen
İdari yönetim Sema Başgelen
Editör M. Nezih Başgelen
Editör yardımcısı Özgür Yılmaz
Uygulama Serdar Kıran

Arkeoloji ve Sanat Dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranan hakemli bir dergidir.
Yayımlanan yazılardaki her türlü görüş ve düşüncelerin, bilimsel değerlendirmeler ve eleştirilerin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir. Arkeoloji ve Sanat Dergisi/Yayınları bunlardan herhangi bir sorumluluk kabul etmez. Yazı ve her türlü görsel malzemenin her türlü yayın hakkı saklıdır. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ve benzeri araçlarla ya da diğer kaydedici cihazlarla kopyalanamaz, aktarılamaz ve çoğaltılamaz.

Yönetim yeri ve yazışma adresi
Hayriye Cad. Cezayir Sok. Mateo Mratoviç Apt.
No: 5/2 Beyoğlu–İstanbul
Tel.: (0 212) 293 03 78 (pbx)
Faks: (0 212) 245 68 77

İstanbul satış mağazası
ArkeoPera Kitabevi
Yeniçarşı Cad. No: 66/A 34433
Galatasaray–Beyoğlu–İstanbul
Tel.: (0 212) 249 92 26

Makale yazım ve yayımlama ilkeleri
web sayfamızda yer almaktadır.
www.arkeolojisanat.com
info@arkeolojisanat.com
dergi@arkeolojisanat.com

Yayın türü Uluslararası süreli yayın

ISSN 1300-4514

Baskı Printcenter
Sultan Selim Mah. Libadeyi Sok.
No: 3/4. Levent-İstanbul

"Ancak, memleketimizin hemen her tarafında emsalsiz defineler hâlinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin ilerde tarafımızdan meydana çıkarılarak ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap bir hâle gelmiş olan abidelerin muhafazaları için müze müdürlüklerine ve hafriyat işlerinde kullanılmak üzere arkeoloji mütehassıslarına kat'i lüzum vardır."

Gazi Mustafa Kemal

Kapak resimleri: Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Silindir Mühür

İÇİNDEKİLER

1 **Çağatay Yücel**
Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Silindir Mühür

13 **Yıldız Akyay Meriçboyu**
Ephesos'da Tanrıça Leto İnancı

21 **Yusuf Albayrak**
Anadolu'da Artemis Apollon Kült Birlikteliği

33 **Çilem Uygun**
Antalya Müzesi'nden Büst/Baş Betimlemeli Bir Grup Gemme

49 **Sedat Akkurnaz**
Mastaura Antik Kenti

71 **Tuna Şare Ağtürk – Serkan Gedük**
Nikomedia'dan Yeni Bir 'Yorgun Herakles' Heykeli

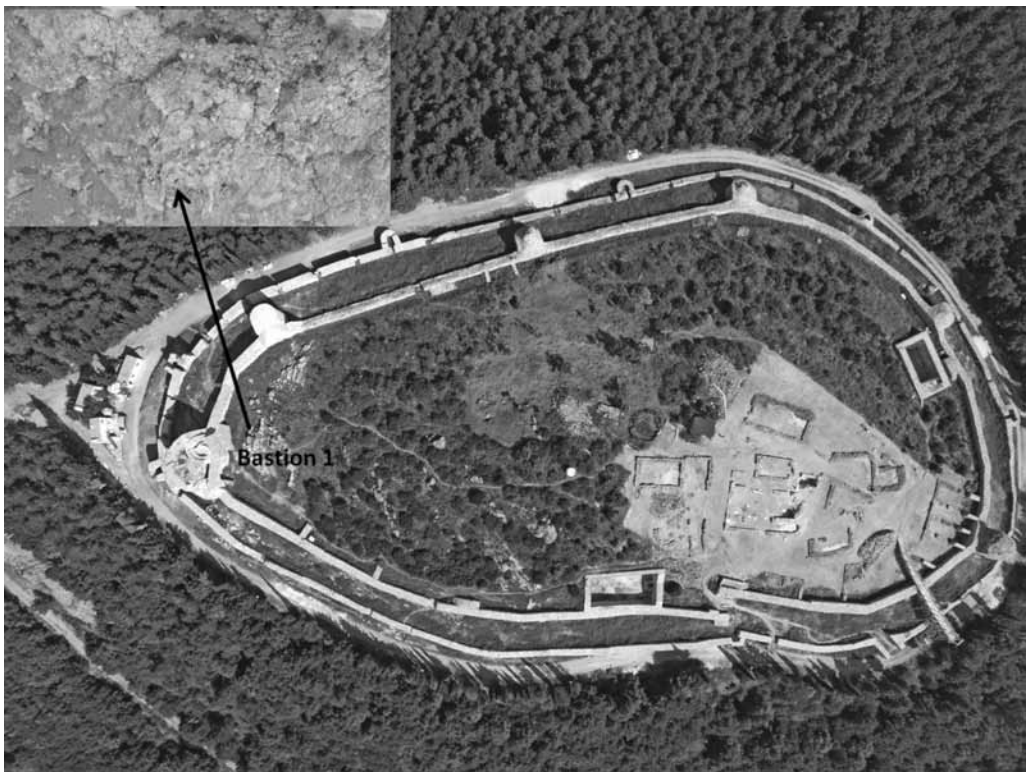

79 **Burhan Ulaş**
Archaeobotanical Research on Istanbul's Rural and Central Areas in the Byzantine Period

95 **Numan Tuna**
Türkiye'de Kentsel Arkeoloji Üzerine Yeniden Düşünmek

103 **Huriye Altuner**
Çağının Ötesinde Bir Sanatçı: William Blake

125 **Sevil Derin**
XIX. Yüzyılın Sonunda Gerçekleştirilemeyen Bir Projenin Ayrıntıları: Ahi Çelebi Camisi'nin Yeniden İnşası

Anadolu'da Artemis Apollon Kült Birlikteliği

Yusuf Albayrak

Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. Orcid no: 0000-0002-2001-6718, albayrakyusuf55@hotmail.com

ARTEMIS APOLLON CULT UNION IN ANATOLIA

Abstract

Greek migrations to Anatolia continued the following centuries by starting in the 14th century BC. The publics who left their countries brought their traditions, languages and religions to Anatolia with them. These peoples who settled in Anatolia communicated with local publics, in some regions they protected their own traditions, culture and religion, in some regions they combined their own characteristics with local characteristics. Local publics have united with their own culture by accepting the culture of these newcomer publics. We clearly see this adoption and change in the field of religion. They identified with the Greek gods with their local gods and worshiped to them. As Greek gods, Artemis and Apollo have an important place among the gods most worshiped. According to Greek mythology, Artemis and Apollon are the children of the chief god Zeus and Leto. Artemis, who represents female powers together with her mother Leto as part of the mother goddess figure, and Apollo, who represents masculine powers, have a special position especially in Western Anatolia. Even though their names or forms vary according to the region and ethnic origin, they are identical in essence, the perception of a twin god who born of female power, came to the forefront but with masculine power. We see that both gods were worshiped together too according as Artemis and Apollo were worshiped separately in ancient cities in Anatolia. The cult centers of Artemis and Apollo were connected eacher other, and this relationship brought their cults closer to each other. Artemis and Apollo are brothers as well as, they have alot of common responsibilities and characteristics that reflect each other. These characteristics, which reflect each other, are the common and at the same time opposite responsibilities of these gods that complement each other. We see the togetherness of Artemis-Apollo cult intensely in the Caria region and later in the ancient cities in Ionia, Pisidia and Lycia regions in Anatolia.

Keywords: Cult, Artemis, Apollon, Caria, Lycia.

Öz

Anadolu'ya Hellen göçleri M.Ö. 14. yüzyılda başlayarak sonraki yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Ülkelerinden ayrılan halklar kendilerine ait geleneklerini, dillerini ve de dinlerini de beraberlerinde Anadolu'ya getirmişlerdir. Anadolu'ya yerleşen bu halklar, yerel halklar ile iletişime geçmişler, kimi bölgelerde kendi geleneklerini, kültürlerini ve dinlerini korumuşlar, kimi bölgelerde ise kendi özellikleri ile yerel özellikleri birleştirmişlerdir. Yerel halklar da bu yeni gelen halkların kültürlerini kabullenip kendi kültürleri ile birleştirmişlerdir. Din alanında bu kabullenmeyi ve de değişimi de açıkça görmekteyiz. Hellen dinine ait olan tanrıları kendi yerel tanrıları ile özdeştirmişler ve bu tanrılara tapınım göstermişlerdir. Yunan tanrıları olarak en çok tapınım gören tanrılar içerisinde Artemis ve Apollon önemli bir yere sahip olmuştur. Artemis ve Apollon, Hellen mitolojisine göre, baş tanrı Zeus ile Leto'nun çocuklarıdır. Annesi Leto ile birlikte ana tanrıça figürü çerçevesinde dişil güçleri temsil eden Artemis ve eril güçlerin simgesi Apollon, özellikle Batı Anadolu'da özel bir konuma sahip olmuşlardır. Bölgelere ve etnik kökene göre isimleri veya biçimleri değişse de özde birbirinin aynı, dişi güçten doğan ancak eril güçle ikiz bir tanrı algısı ön plana çıkmıştır. Anadolu'da antik kentlerde Artemis ve Apollon'a ayrı ayrı tapınıldığı gibi her iki tanrıya birlikte tapınımın da olduğunu görmekteyiz. Artemis ve Apollon'un kült merkezleri birbirlerine bağlıydı ve bu ilişki onların kültlerini birbirlerine yakınlaştırırdı. Artemis ve Apollon, kardeş olmakla birlikte birçok ortak sorumluluğa ve birbirlerini yansıtan özelliklere sahip olmuşlardır. Birbirlerini yansıtan bu özellikleri, bu tanrıların birbirlerini tamamlayan ortak ve aynı zamanda zıt sorumluluklardan ibarettir. Anadolu'da Artemis Apollon kült birlikteliğini yoğun olarak Karia bölgesinde ve sonrasında Ionia, Pisidia ve Lykia bölgelerindeki antik kentlerde görmekteyiz.

Anahtar Sözcükler: Kült, Artemis, Apollon, Caria, Lykia.

* Derleme. Makale geliş tarihi: 24.08.2020; Makale kabul tarihi: 06.10.2020

Giriş

Artemis ve Apollon, Hellen dünyasında en çok tapım gören tanrılardan sayılmaktadırlar. Ancak, Anadolu'ya gelince, onların daha yüce bir mevkiye sahip olduğu görülmektedir. Artemis ve Apollon ikiz kardeş ya da kardeşlerdir. İki tanrı, Zeus ve Leto'nun çocuklarıdır. Antik edebiyatta, bazen iki tanrının ikiz kardeş olduklarından, bazen de Apollon'un daha geç senelerde doğduğundan söz edilmiştir (Budin 2016: 34). Artemis, imgesel olarak ilk ikiz doğandır ve doğumdan hemen sonra kardeşi Apollon'un doğumuna yardım etmiştir (Orphik Hymns, XXXIV Leto). Artemis ve Apollon, kardeş olmakla birlikte birçok ortak sorumluluğa sahiptirler. İki tanrı, Selene ve Helios'tan etkilenerek Ay ve Güneş sorumluları olarak kabul edilmişlerdi (Graf 2008: 102). Apollon ve Artemis ayna özelliklere sahiptirler. Bu ayna özelliği, bu tanrıların birbirlerini tamamlayan ortak ve aynı zamanda zıt sorumluluklardan ibarettir. Ay ve Güneş, akşam ve gündüz, kış ve yaz gibi olaylar, iki tanrının ayna sorumluluklarının yansımasıdır. Sözü edilen tanrıların çoğu, farklı ortamlarda birbirlerini etkileyerek farklı kozmos inanç sistemlerinin oluşmasına sebep olmuşlardır. Ayna sorumluluklara sahip olan tanrılar arasında, bazen Artemis-Apollon ve Selene-Helios gibi kardeşlik özelliği, bazen de Mâ-Men, Kybele-Attis ve Inanna-Dumuzi gibi aşık-maşukluk ya da karı-kocalık özelliği vardır (Sims 2008: 206).

Artemis'in kökeni her şeyden önce, *Potnia Theron* (Ποτνια Τηερον) ya da "vahşi hayvanların kraliçesi" (Res. 1) ile ilişkilidir (Hannestad 2009: 11). Artemis'in en önemli özelliklerinden biri, onun su, nehir ve deniz ile bağlantılı olmasıdır (Budin 2016: 57). Aynı zamanda "doğum tanrıçası" olarak da nitelenen Artemis, antik dönem boyunca kız çocuklarını evlenme çağına gelene kadar koruyup kollama görevini üstlenmiştir (Lonsdale 1993: 167). Orphik metinlerde Artemis'e doğum sancılarını hafifletsin diye dua edilir: "*Tanrıça, duaya kulak ver, (şu) doğum sancıları (hep) onun tasalarıdır*" (Orphik Hymns: I Prothhyraea). Artemis'in silahı yay ve oktur. Tasvirlerinde sırtında bir sadak taşır. Aynı zamanda, Ay silüetini andıran yay, yine de Artemis'in gökyüzündeki sorumluluklarını simgelemektedir. Gökyüzünde Artemis ile ilişkili olan en önemli şey, Ay'dır. Artemis bu sorumluluğu, daha çok titan versiyonu olarak

Res. 1: Artemis (Cömert 2010: Res. 15a).

Res. 2: Apollon (Cömert 2010: Res. 13).

bilinen Selene'den almış olmalıdır (Budin, 2016: 159).

Res. 3: Leto, Artemis ve Apollon (Carpenter 2007: 53, Res. 46).

Hellen pantheonunun en büyük tanrılarından olan Apollon (Res. 2), arkeolojik ve epigrafik buluntulara göre Anadolu'da yaygın bir külte sahiptir (Karayaka 2007: 75). Apollon, her şeyden çok, Güneş ile tanımlanan bir tanrı olarak bilinmektedir. Aslında bu özelliğini Helios'tan almasına rağmen, yine de Güneş, Apollon'u tanıtan en ünlü semboldür. O, her şeyden önce müzik, okçuluk ve kehanet sorumlulukları ile tanınmaktadır (Graf 2009, 28). Apollon, Homeros'un Ἰλιάς'ında okçu tanrı olarak çıkar karşımıza. Kız kardeşi Artemis ile paylaştığı bu özelliği tanrıya büyük bir üstünlük sağlar (Hom.*Il*. I, 45-48). Apollon hastalıklardan koruyan ve zararlı etkenleri engelleyen Tanrı kimliklerine de sahiptir (Taşlıklıoğlu 1954: 14). Örneğin *Apollon Phoibos (Φοῖβος)* ışığı ile ürünlerin yetişmesini sağlayan, hastalıkları engelleyen güneş tanrısıdır. *Apollon Smintheus (Σμινθεύς)*, ürünlere zarar veren tarla farelerini öldürmektedir. Artemis ve Apollon'un birlikte tasvir edilmesi yanında biz üçüncü bir kişi olarak Leto'yu da bazı tasvirlerde görmekteyiz (Res. 3).

Artemis ve Apollon'a farklı kentlerde ayrı ayrı tapınıldığı gibi, her ikisine aynı anda tapılan kentler de vardır. Her iki tanrının kült birlikteliğini kazılarda ele geçen mimari parçalardan, antik kaynaklardan, epigrafik buluntulardan, kült ile ilişkilendirilebilecek adak eşyalarından ve sikkelerden öğrenmekteyiz.

Anadolu'da Artemis ve Apollon'un birlikte tapınım gördüğü Antik yerleşimler:

Alabanda

Karia Bölgesi'nde yer alan Alabanda Antik Kenti, Aydın İl'i Çine İlçesi, Doğanyurt Köyü'nde Marsyas (Çine) Çayı'nın 4 km. batısında yer almaktadır (Bean 2000: 189; Akurgal 1993: 475). Alabanda Antik Kenti surla çevrili olup Hellenistik Dönem'e ait Apollon Isotimos[1] Tapınağı ve Artemis Tapınağı, bulunmaktadır (Akurgal 1993: 475-476, Şek. 364). Mimar Menesthes tarafından Alabanda'da yapılan ve Hermogenes ile başlayan *pseudo dipteros* planlı tapınaklar geleneğinde inşa edilen Hellenistik Dönem'in önemli yapılarından biri olan Apollon Isotimos Tapınağı hakkındaki ilk bilgileri antikçağ mimarlarından olan Vitrivius'dan öğreniyoruz (Vitruvius, 3,2,6) Alabanda Apollon Tapınağı kuzeydoğu-güneybatı yönünde, 82.67 x 119.81 m. ölçülerinde dikdörtgen bir *temenos* içinde yer almaktadır. Tapınak *pseudodipteros* planda, Ion düzeninde ve 8 x 13 sütun sayısına sahiptir (Şahin 2002: 73). tapınağın mimarının Hermogenes geleneğinin bir uygulayıcısı olduğu düşünülmektedir (Schober 1933, 17; Weber 196: 26). Artemis Kutsal Alanı ise, tiyatronun 200 m. kadar kuzeybatısında bir teras üzerinde yer almaktadır (Bean 2000: 197). Dor düzenindeki tapınak 6 x 11 sütunlu ve peripteros planlıdır (Serdaroğlu 2004: 159; Boysal 1994: 329).

Amyzon

Karia Bölgesi'nde yer alan Amyzon antik kenti, günümüzde Aydın İl'i, Koçarlı ilçe merkezinin 47 km. güneyinde, Gaffarlar köyü girişinde yer alan Mazin Kalesi'ne lokalize edilmiştir (Sevin 2001: 113). Artemis Kutsal Alanı kent surları içerisinde çevresine hâkim konumda doğu-batı doğrultusunda konumlandırılmıştır (Robert 1983: 63-92). Teras duvarları Geç Klasik Dönem'e tarihlenen Artemis Kutsal Alanı'nın *temenosu*nu oluşturmaktadır. Kutsal alanda bulunan yazıtlar ve antik kaynaklara göre tapınak Artemis'e adanmakla birlikte Apollon Kültü'ne de hizmet vermiş, bazı yayınlarında Artemis-Apollon Kutsal Alanı olarak bahsedilmiştir (Laumonier 1958: 429; Özkaya-San 2001: 247). Bulunan yazıtlardan ilkinde III. Antiokhos, generalleri, atlı ve piyade askerleri ve diğer yüksek görevlileriyle birlikte kent halkını selam-

ladığı mesajının devamında; "*Apollon ve Artemis tapınağına..*" (Welles 1934: 169-170, no: 39). ibaresi okunmaktadır. İÖ. 180 yılına tarihlenen bir diğer yazıttan, III. Antiokhos tarafından, Apollon ve Artemis tapınağına *asylia* yani buraya sığınanları koruma altına alma yetkisi verildiğini öğreniyoruz (Nilsson 1986: 121; Welles 1934: 170). Ele geçen sikkelerden biri imparatorluk dönemine aittir ve ön yüzde omzunda sadağı, sağa dönük Artemis büstü; arka yüzde ise Apollon'un lyra ile Artemis'e ait bir meşale görülmektedir (BMC Caria 1897: l3. no. 2). Bu yazıtlar ve sikke ile Amyzon'da Artemis ile birlikte Apollon tapınımı da olduğu sonucuna varmaktayız (Laumonier 1958: 719; Paton-Myres 1896: 231-234).

Bargylia-Kindya

Karia Bölgesi'nde yer alan Kindya kenti Milas-Bodrum karayolu boyunca güneybatı yönünde yer almaktadır. İÖ. 5.yüzyılın ortalarında I. Attika-Delos Birliğine üye olan kent, İÖ. 3. yüzyılda komşusu Bargylia'nın sınırları içine dahil olmuştur (Bean 2000: 75)· Roma İmparatorluk Çağ'ından itibaren kentte tanrıçaya Apollon ile birlikte tapınılmaya başlanmıştır. Bu sonuca kentte ele geçen pek çok yazıtta Apollon'un isminin geçmesiyle varabiliriz (Taşlıklıoğlu 1963: 55). Ayrıca sikkeler üzerindeki Artemis-Apollon birlikteliği de bunu desteklemektedir (Head 1991: 612). Bargylia'nın kuzeyindeki tepenin doruğunda, Roma döneminden kalan ve hangi tanrıya ait olduğu bilinmeyen bir tapınağın yanında dört tarafı da kabartmalarla süslü bir sunak bulunmuştur (NewTon 1862-1863: II, 603-610 ; Paton-Myres 1896: 198-199). Bugün ikiye bölünmüş olan sunağın ilk kabartmasında uzun bir *peplos* içinde sol elinde bir yay ile görülen tanrıça Artemis Kindyas, sağ eliyle de sadağından ok çıkarırken görülmektedir. İkinci kabartmada, elinde çelenk taşırken görülen Apollon yer almaktadır. İ. Ö. 2. yüzyıla tarihlenen bir sikkenin ön yüzünde defne çelengi ile süslü başı ve omzunda sadağı ile Apollon görülürken, arka yüzde Artemis Kindyas kült heykeli yer alır (Head 1991: 612; Imhoof-Blümer 1991: 127).

Hydae / Hyda

Karia Bölgesi'nde yer alan Hydae kenti, Olymos'un doğusunda, bugünkü adıyla Damlıboğaz'da kurulmuştur. Kentin tanrıları aynı tapınağı paylaşan Apollon ve Artemis'tir. Kentte ele geçen bir yazıt üzerinde tanrı ve tanrıça, "Atadan kalma tanrılar" olarak adlandırılırlar (Bean 2000: 34).

Hyllarima

Karia Bölgesi'nde yer alan Hyllarima antik kenti, Marsyas (Çine) çayının küçük kollarından biri olan Meselve'nin sınırları içerisindeki, alçak ve yayvan bir tepe olan Maltepe'ye kurulmuştur (Sevin 2001: 114). Hyllarima'da Artemis kardeşi Apollon birlikte tapınım görmüştür. İÖ. 3. yüzyıla tarihlendirilen bir yazıtta, iki kardeş tanrıya ait Olymos'ta olduğu gibi kutsal toprakların (Ἱέρα χώρᾱ) olduğunu öğrenmekteyiz (Laumonier 1934: 371, no. 41). Aynı yazıt, Artemis ve Apollon'un tarım yapılan bereketli kutsal topraklarının üzerinde bir tapınaklarının olduğunu bildirmesi açısından da önemlidir. Apollon kutsal alanının varlığına işaret eden bir başka arkeolojik kanıt ise; bir tapınağa ait olduğu düşünülen arşitrav bloğu üzerinde yer alan ve yapının Apollon ve Hekate'ye adandığını bildiren yazıttır. Hyllarima'da biri Apollon-Artemis'e diğeri Apollon-Hekate'ye ait olmak üzere birbirine yakın iki tapınak vardı (Laumonier 1958: 457).

Kaunos

Kaunos, Karia'nın güneydoğu ucunda, Dalyan Çayı deltasının sağ kıyısında, Kaunia (Köyceğiz) Gölü'nün hemen güneyinde yer almaktadır (Sevin 2001: 128). Kaunos yazıtlarından, kentte, Zeus, Apollon, Aphrodite, Artemis ve Leto gibi tanrıların tapınım gördüğü anlaşılmaktadır (Bean 1953: 10). Tüm tanrılara adanmış eksedra, bu alanın Kaunos tanrı kültleri bakımından önemini vurgulamaktadır. 1950'li yıllardan beri bilinen 3 m uzunlu-

Res. 4: Kaunos Apollon Kutsal alanı (Elmas 2009: Lev. XI a).

ğundaki tek parça stel üzerindeki yazıt (L.Robert 1949: 171–188), stelin Apollon Kutsal Alanına dikildiğini belgelemektedir. Ağır stelin başka bir yerden buraya taşınma olasılığının çok küçük alması nedeniyle stelin bulunduğu yer Apollon Kutsal Alanı olmalıydı (Res. 4). Aynı yerde bulunan heykel başı bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir. C. Işık, Apollon Kutsal Alanı'nda bulunan başın sonradan Apollon'a dönüştürüldüğünü önermektedir (Işık 2000: 113).

Apollon Kutsal Alanı içinde kalan ana kayanın hemen her noktada düzeltilmiş olmasına karşın, temenos duvarları arasında kalan bölümünün işlenmeden, kendi doğal yapısında bırakılmasının özel bir nedeni olmalıdır. Bu da, Anadolu'nun en eski tanrıçası olan Kybele'den beri devam eden bir geleneği yansıtmaktadır: Artemis Kayalığı (Res. 5). Bu düşünce, kazılar sırasında Kutsal Oda'nın tabanına yakın bir yerde ele geçen 0.55 m yüksekliğindeki kireç taşından bir tanrıça heykelciği ve bir yazıtla desteklenmektedir. Bütün özellikleriyle bu tanrıça Artemis'tir ve kardeşi Apollon'un yanı başındaki kült alanının sahibesidir. Hemen yakınında, belki de zamanında yalnızca bir altarın bulunduğu yerde sonradan inşa edilen Kutsal Oda, tıpkı Letoon'da ve Didyma'da olduğu gibi iki kardeşin kült ortaklığını Kaunos'ta da ortaya koymaktadır (Öğün-Işık 2001: 108-110).

Mylasa

Karia'daki en eski yerleşim yerlerinden biri olan Mylasa, bugünkü Muğla ili, Milas ilçesi sınırları içerisine kurulmuştur (Sevin 2001:118). Strabon'a göre bölgenin Alabanda ve Stratonikeia'dan sonra gelen kayda değer üçüncü kentidir (Strabon, XIV, II: 23).

Res. 5: Kaunos Artemis Kayalığı (Elmas 2009: Lev. XIII a)

Kentte bulunan, Zeus Osagos'a ait toprakların sayıldığı bir yazıt sayesinde, İÖ. 2. yüzyıl sonunda Apollon ve Artemis'e ayrılmış olan kutsal toprakların varlığı bilinmektedir (Crampa 1972: 140).

Myndos

Karia Bölgesi'nde yer alan Myndos antik kenti, Bodrum yarımadasının batı kıyısında yer alan Gümüşlük'e kurulmuştur (Sevin 2001: 124). Artemis, Myndos sikkeleri üzerinde Apollon ile birlikte görülmektedir (Head 1991: 628). İÖ. 1. yüzyılın başlarına tarihlenen bronz bir sikkenin ön yüzünde Septimius Severus ve Iulia Domna büstleri, arka yüzünde cepheden Apollon ve Artemis betimlenmiştir. Apollon başı sağa dönük, uzun *khiton* ve *himation* giymiş, sağ elinde *plectrum* sol elinde lyra tutarken, Artemis ise cepheden, başı örtülü, kısa khiton ve peplos giymiş, her iki elinde de birer dal ile görülmektedir. İki tanrının arasında bir *tripod* (üçayak) ve onun çevresinde de kıvrılmış yatan bir yılan yer almaktadır (BMC Caria, 1897: 139. no. 48. res. XXII. 16).

Olymos

Karia Bölgesi'nde yer alan Olymos, Muğla, Milas'tan 8 km. kuzey-kuzeybatıda, Euromos'un karşısındaki tepelerden 4.8 km. doğuda ve Kafkaca (Kafcı) Köyü'nün yakınındadır (Bean 2000: 32). Kentin baş tanrıları Apollon ve Artemis'tir (Laumonier 1958: 145). Onlara "Olymos'lu insanların tanrıları" adı altında tapınılıyordu. Tapınağın yeri alçak bir tepe üzerinde belirlenmiştir (Bean 2000: 32). İÖ. 2. ve 1. yüzyıllara tarihlendirilen arazi kira ve satış yazıtlarında, Apollon ve Artemis rahiplerinin kira sözleşmelerine kefil olmaları kentte tanrı ve tanrıçanın önemini vurgulamaktadır (Le Bas-Waddington 1972: 104). Bu yazıtlarda, Apollon ve Artemis rahiplerinin kira sözleşmelerine kefil olmaları, kutsal alanın varlığını belirlemektedir. Yazıtlarda; *"Toprak, tanrıların malıdır ve halka işlemeleri için kiralanır. Kira ödendiği sürece sorun yoktur, arazi babadan oğula aktarabilir."* ifadesi yer almaktadır (Robert 1935: 338).

Stratonikeia

Karia Bölgesi'nde yer alan kent, İÖ. 3. yüzyılda Suriye kralı I. Seleukos'un oğlu I. Antiokhos tarafından karısı Stratonikeia onuruna kurulmuştur (Bean 1989: 67) ve Muğla-Yatağan ilçesine bağlı Eskihisar köyü yerleşim sahası içinde yer almaktadır. Stratonikeia'da Artemis ve Apollon kültünü birlikte görmekteyiz (Laumonier 1958: 211). Kentte Apollon şehrin koruyucu tanrısı seçilince, buradaki küçük halk toplulukları tarafından Apollon önemini kaybetmeye başlamış ve Artemis kültü önem kazanmıştır (Şahin 1976: 36). Stratonikeia kentinin en önemli kültü olan Artemis ve Apollon kültü, yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla geç Roma Dönemi'ne kadar devam etmiş, İÖ. 2. yüzyılda Lagina'da Hekate tapınağının inşasıyla ise önemini yitirmiştir (Deschamps-Cousin 1888: 266). İÖ. 4. yüzyılın başına tarihlenen bir yazıtta, Artemis Koranza'ya Apollon ve anneleri Leto eşlik etmektedir (Deschamps-Cousin 1888: 269, no. 54). Koranzalı Artemis, adını Karia kentlerinden Stratonikeia'nın demoslarından biri olan Koranza'dan almıştır (Şahin 1973: 178). Stratonikeia antik kentinin kutsal alanı olan Lagina yerleşiminde ele geçen yazıtlarda Apollon ve Artemis birlikte görülmektedir. Yazıtların birinde son satırda; *verilmesine (ve bu kararın taş bir stel üzerine yazılarak Apollon ve Artemis kutsal mahalline dikilmesine) karar verdiler."* ifadesi yazılıdır (Şahin 1975: 178). Lagina'da bulunan başka bir stel üzerinde yine Apollon ve Artemis ismini birlikte görmekteyiz. Skoaranos ve karısının Apollon ve Artemis'e tarla bağışları ile ilgili olan bu yazıtın ilk satırında; "*Koranza'lılar Apollon ve Artemis'e. .*" yazılıdır (Şahin 1975:180).

Didyma

Aydın ili, Söke ilçesi Akköy bucağı sınırların içerisine kurulan Didyma (Sevin 2001: 255), Ionia'nın güney ucunda, Batı Anadolu kıyılarının en etkileyici bağımsız anıtı olarak niteleyebileceğimiz, Didyma Apollon Tapınağı'nın yükseldiği bir kenttir (Bean, 1997: 214). Kentte

Apollun'un yanı sıra başka birçok tanrıya ve ikincil tanrısal varlıklara ait kutsal alan ve tapınaklar bulunmaktaydı. Bunlardan en önemlisi Artemis kutsal Alanı'dır (Greaves 2003: 158). Didyma'da Apollon'dan sonra tapınım gören en önemli tanrıça Artemis'tir. Kentte, Artemis Pythié (Πυθìα) veya Piytheiê[2] epithetiyle karşımıza çıkan tanrıça Apollon Didymeus'tan (Διδυμευς) sonra en fazla değer verilen tanrıçadır (Fontenrose, 1988: 123). Didymeus isminin, Yunanca'da ikizler anlamına gelen "*didymos*" kelimesi ile olan benzerliği nedeniyle, Apollon'un kızkardeşi Artemis ile birlikte tapınım gördüğü ve kelimenin tanrı ve tanrıçayı ifade ettiği düşünülür (Pausanias, VII, 2; Dirven, 1999: 144). Sikkeler üzerinde Apollon Didymeus'un Artemis ile birlikte yoğun şekilde resmedildiği görülmektedir (Res. 6).

Res. 6: Didyma, Apollon Didymeus ve Artemis (v.Aulock, n. 2110)

Klaros

Ionia bölgesinde yer alan kent, İzmir ili, Mendres ilçe'si, Ahmetbeyli Köyü sınırları içerisindedir. Klaros ören yeri Notion'dan da, denizden de 1.6 km. uzaklıktadır (Bean, 1997: 170). Klaros kentinde Apollon tapınağının kuzeyinde Artemis tapınağı yer alır. Tapınağın karşısında ise Artemis'in bir sunağı vardı (Fontenrose 1988: 131; Geniere 1991: 12, Fig. 1). Apollon Tapınağı doğu-batı doğrultusunda olup cephesi doğuya bakmaktadır. Dor düzenindeki Apollon tapınağı, 26.00 x 45.49 m. boyutlarında ve 6 x 11 sütun sayısı ile peripteros plandadır (Akurgal 1993, 387; Şahin 1998: 38). Tapınakta, kehanetin yapıldığı 4.00 m. derinliğindeki arka odanın doğu kenarında 0.96 x 1.41 m. boyutlarında bir kuyu ve cellanın gerisinde mermerden yaklaşık 7.00 m. yüksekliğinde Apollon-Artemis-Leto üçlü heykel grubu bulunuyordu (Şahin 1998: 40).

Milet

İÖ. 7. ve 6. yüzyıllar boyunca Ionia'nın en önde gelen kenti olan Milet, Meandrous nehrinin denize döküldüğü yerde bir yarımada üzerinde kurulmuştur (Owens 2000: 33).

Milet'te Artemis'e Pythie epithetiyle, Apollon'a da Didymeus'a epithetiyle de tapınılmıştır (Laumonier 1958: 581). Miletos kent sikkeleri üzerinde arkaik kurosları çağrıştıran Apollon'u; çıplak, bir elinde yay veya bir sunu tası tutarken ve yanında daima bir geyik ile beraber betimlenmiş olarak görürüz (v. Aulock, n. 2104-2106, 2108). Didymeus sıfatı ile tanrının ikonografik bakımdan ayırıcı özelliği, geyik betimidir. Apollon Didymeus'un Artemis ile birlikte resmedildiği örnekler de yoğunlukları ile dikkat çekerler. Kutsal alanda birçok tanrının onurlandırıldığı görülür; ancak Artemis ağırlıklı olarak vurgulanır ve temenos sınırları içerisinde kutsal alanı bulunmaktadır (Tuchelt 1973: 32, dipnot: 1-3).

Magnesia ad Meandrum

Ionia bölgesinde yer alan Magnesia antik kenti, Aydın ili, Germencik ilçesi, Ortaklar beldesine bağlı, Tekinköy sınırları içerisinde, Ortaklar-Söke karayolu üzerinde yer almaktadır (Bingöl, 1998: 5). Ele geçen bazı yazıtlarda, epithetsiz olarak geçen Artemis yanında Apollon'a da epithetsiz olarak tapınıldığı görülmektedir (Kern, 1900: n. 17). Kentte bulunan bir yazıttan, Artemis sunağında apollon'a teke kurban edildiğini öğrenmekteyiz (Kern 1900: 103).

Kremna

Pisidia bölgesinde yer alan Kremna, Burdur ili, Bucak ilçesine bağlı Çamlık köyü yakınında, Kestros (Aksu) vadisine hakim bir tepe üzerinde yer almaktadır (Sevin 2001: 153). Kentte bulunan, İS. 2. yüzyıl ortasına tarihlenen bir yazıtta Artemis "Leto'nun kızı" olarak onurlan-

dırılmıştır. Aynı yazıtta Apollon'un da "Leto'nun oğlu" olarak onurlandırılması nedeniyle kentte Apollon ile ortak bir kültü olduğu ve aynı kutsal alanı paylaştıkları görülmektedir (Horsley 2000: 64, n. 32).

Araksa

Lykia bölgesinde yer alan Araksa kenti Muğla ili, Fethiye ilçesi sınırları içerisinde, Ksantos Vadisi'nin üst kuzey ucunda, dağlara yakın Ören köyünde yer alır (Bean 1998: 72).

Kentte ele geçen bir yazıtta Artemis ve Apollon birlikte anılmıştır. Yazıtta, Lykia'daki Araksa kentinde, Leto'nun Artemis ve Apollon'a hamile kaldığı anlatılmıştır. Bu yazıt, İÖ. 1. yüzyılda gösterişli bir taş üzerine yapılmış ve Araksa kentinin hemen yakınında yer alan, Sidyma şehri halkına dağıtılmıştır. Bu yazıtta: *"Tanrıları doğuran yeryüzü Leto'nun ikizlerine benzer büyümesi için iki tane taştan heykelcik yaptığında, Araxa'da ilahi ışıklarla Apollo ve Artemis anne karnına düştü"* denmektedir (Nilson 1986: 119).

Letoon

Lykia bölgesinde yer alan Letoon kenti, Ksantos'un kurulduğu Kının köyünün 4 km. güneybatısında Eşen Çayı'nın batı kıyısındaki Bozoluk'ta yer almaktadır (Sevin 2001: 141).

Letoon'da Leto, Apollon ve Artemis kültü olduğunu görmekteyiz (A. Şahin 2016: 544). Buna en önemli kanıt ise, İÖ. 358 yılına tarihlenen üç dilli bir yazıttır. Yazıtta, "....*Herkes bu yazıtın tanrı ve rahibi ile ilgili emirlerini umursamazsa, Leto, onun çocukları ve nymphelerin karşısında günahkâr olacak..."* (Kuhrt 2010: 17.C. 33, FdX VI). Kentin kutsal alanında büyüklükleri birbirinden farklı üç tane tapınak yer almaktadır (Res. 7). Bu tapınaklardan batıdaki Leto'ya, ortadaki Artemis'e ve doğudaki Apollon'a aittir (Le Roy 1981: 60; Courtils 2003: 140-153, Res. 54-64). Ortada yer alan tapınak küçük tapınak, cellasında doğal haliyle bırakılmış olan ana kayalığın varlığı ile Artemis'e ait olduğunu gösterir. İÖ. 4. yüzyıla tarihlendirilen ve tapınakta ele geçen çift dilli bir adak yazıtı, bu tapınağın Artemis'e ait olduğunu ispat eder (SEG 42: 1246). Artemis Tapınağı İS. 5.-6. yüzyıllarda tamamen tahrip olmuştur. İon ya da Korinth düzeninde olan yapı ön cephede 4 sütun yer alırken kenarlarda ve arka cephesinde hiç sütun bulunmamakta, yalnızca önünde bir sıra sütun bulunan *prostylos* planda ya da iki sütunlu in antis planlıdır (Courtils 2003: 147, Res. 59). Apollon Tapınağı Dor düzeninde, 15.07 x 27.90 m. boyutlarında, 3 basamaklı krepis üzerinde 6 x 11 sütunlu peripteros planlıdır (Courtils 2003: 142, Res. 54-56; Metzger 1978: 795). Tapınak çok tahrip olduğu için üst yapı hakkındaki bilgiler sınırlıdır (Akurgal 1993: 490). Cellada bulunan bir mozaikte Artemis'in ok ve sadağı ile Apollon'un *lyra* tasvir edilmektedir. Mozaiğin tarihi

Res. 7: Letoon Leto, Apollon ve Artemis Tapınakları (Tor 2012: 79).

İÖ. 2. yüzyılın ortası olarak kesin bir biçimde belirlenmiştir ve daha önceden var olan tapınağa sonradan yapılmıştır (Le Roy 1991: 77, Fig. 1; Courtils 2003: 143). Letoon'da şimdiye kadar erken evresi ahşap olan ve taşa dönüşen Klasik-Hellenistik Dönem tapınakları dışında belki de daha erkene ait açık hava kült alanı ortaya çıkarılmıştır. Kutsal alanda bilinen Eni Mahanahi, Leto, Artemis, Apollon, Nymphe kültleri ve Leto, Artemis, Apollon'a adanan tapınaklar yanında böylesine bir kült alanının ortaya çıkarılması da bir kült birlikteliğini desteklemektedir (Özdilek 2020: 453).

Sidyma

Lykia bölgesinde yer alan Sidyma antik kenti, Muğla ili, Fethiye ilçesi, Eşen bucağına bağlı Dodurga köyünün yakınında, Asar-Hisar adı verilen yerde kurulmuştur (Sevin 2001: 266).

Batı Lykia'da Sidyma şehrine ait İÖ. 2. yüzyıl tarihli, bir yazıtta, Artemis ve Apollon'un ismi geçmektedir (Parke 1903: 101-112). Agora'nın 300 m. doğtkusunda apsis duvarında yer alır. Artemis ve Apollon için bir duayı içerir ve ölülerin anıldığı festivallerde sadece tütsü ile ilahilerin adandığı yazılır (Merkelbach – Stauber 2002: 33).

Sura

Lykia bölgesinde yer alan Sura Antik kenti, Antalya'nın Demre ilçesinde, Demre-Kaş karayolu üzerinde yer almaktadır.

Apollon Surios'un rahibi olan Myralı Lysimakhos'un onurlandırıldığı yazıtta Artemis ve Apollon kültlerinin de bir arada olduğu görülmektedir. Buradan yapacağımız bir başka çıkarım ise Myra'da bir Apollon tapınağından bahsedilmemesinin nedeninin, Sura'nın Myra'ya bağlı olması ve burada doğrudan Apollon kült merkezi olması düşüncesini teyit etmektedir (Çevik 2015: 394).

Sardeis

Lydia bölgesinin en önemli kenti olan Sardeis, sırtını bölgenin en büyük dağı Bozdağlar'a (Tmolos) dayamaktadır. Sardes günümüzde Sart köyünde yer almaktadır.

Lydia dilinde yazılmış, İÖ. 5. – 4. yüzyıllara tarihlendirilen iki yazıt örneğinde Apollon ve Artemis birlikte anılmakta ve ortak külte işaret edilmektedir (Taşlıklıoğlu 1963: 85, 86). Sardeis'de en erken evresi İÖ. 850 yıllarına tarihlenen ve İÖ. 750 yıllarına tarihlenen ahşap bir kült heykelinin de bulunduğu bir peripteros inşa edildiği kabul edilmektedir (Rietveld 2006: 93). İÖ. 2. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen bir yazıtta Apollon ismi geçmektedir. Romalı üst düzey bir yöneticinin, kime yazıldığı belli olmayan mektubunun son bölümünde; mektup muhataplarından Apollon için her yıl 250 denarii ödemeleri istenmekte ve ödemeler konusunda hassas davranıldığı takdirde, bunun kendilerine imparatorluğun yardımı olarak geri döneceği bildirilmektedir (Buckler 1932: 33, n. 15).

Telmessos

Lykia bölgesinde yer alan Telmessos, Muğla'nın Fethiye ilçesi sınırları içerisinde şehir merkezine yakın Kesikkapı mahallesindedir.

Kentte ele geçen İÖ. 279 yılına tarihlendirilen bir yazıtta, II. Ptolemaios'un Telmessos kentini, köylerini ya da herhangi bir şeyini hediye olarak vermeyeceğinden ve herhangi bir kral, kraliçe ya da başka hanedana mensup birinin bunları talep etmeyeceğinden bahseder. Birinin bu kanunları ihmal etmesi durumunda, başına gelecek çeşitli lanetler sıralanmaktadır. Bu kararname, taştan bir stel üzerine yazılacak; Apollon, Artemis ve Leto tapınağının en göze çarpan bir yerine dikilecektir. 41.-45. satırlarda; kararnamenin birkaç stel üzerine yazılması gerektiğinden söz edilmesi, üç ayrı tapınağın burada olduğunu açıkça göstermektedir (Wörrle 1978: 201).

Sonuç ve Değerlendirme

Artemis ve Apollon, Hellen dünyasında en çok tapım gören tanrıların başında gelmektedir. Ancak, söz Anadolu'ya gelince, onların daha yüce bir mevkiye sahip oldukları ve daha fazla tapınım gördükleri anlaşılmaktadır. Onlar, özellikle Anadolu'da yerel tanrılarla özdeşleştirilip, yeni epithetlerle tanımlanmışlardır. Bu epithetlerden bazıları; Artemis Kindyas, Koranzalı Artemis, Artemis Pythié, **Artemis Anaitis**, Artemis Astias, Apollon Didymeus, Apollon Karneios, Apollon Telmissos, Apollon Kedrieus ve Apollon İsotimos'dur.

Artemis ve Apollon'un kült merkezleri birbirlerine bağlıydı ve bu ilişki onların kültlerini birbirlerine yakınlaştırırdı. Artemis ve Apollon, kardeş olmakla birlikte birçok ortak sorumluluğa ve birbirlerini yansıtan özelliklere sahip olmuşlardır. Birbirlerini yansıtan bu özellikleri, bu tanrıların birbirlerini tamamlayan ortak ve aynı zamanda zıt sorumluluklardan ibarettir. Ay ve Güneş, akşam ve gündüz, kış ve yaz gibi olaylar, iki tanrının ayna sorumluluklarının yansımasıdır. Artemis ve Apollon, sorumluluklar açısından başka Hellen tanrılarına göre, daha kolay Yakın Doğu ve Pers pantheonundaki tanrılarla kaynaştırılmışlardır. Bu iki tanrının tarımcılığın en önemli parçası olan astronomik fenomenler ile ilişkili oldukları, onları bazı Yakındoğu tanrılarına yakınlaştırmıştı. İÖ. 546'dan itibaren Akhamenid İmparatorluğu'nun Anadolu'yu ele geçirmesinin ardından, göçmen İranlılar kendi pantheonunu da Anadolu'ya getirmişlerdir ve bu olayın devamında Artemis'e benzeyen Anahita ve Apollon'a benzeyen Mitra Anadolu'da kutsal alanlara sahip olmuşlardır. Kuşkusuzdur ki, bu yeni gelen tanrılar, eski yerli tanrıları, özellikle ortak sorumluluklar açısından etkilemiştir.

Artemis ve Apollon ikiz ve birbirlerini yansıtan kimliklerinde, üçüncü tanrıyı da görmekteyiz. Artemis ve Apollon'un yanında, onların anaları olan Leto da bir baş tanrıça olarak ortaya çıkmıştır. Ege Dünyası'nın arkeolojik kanıtlarına göre, Leto her zaman Artemis ve Apollon ortak dini törenlerinde bir paya sahipti. Ksanthos'ta bulunan Leto kutsal alanı ve oradaki yazıtlar, Artemis ve Apollon'un yanısıra Leto'nun da Anadolu'da güçlü bir külte sahip olduğunu ifade etmektedir.

Anadolu'da Artemis Apollon kült birlikteliği yoğun olarak Karia bölgesinde ve sonrasında Ionia, Pisidia ve Lykia bölgelerindeki antik kentlerde görmekteyiz. Karia bölgesinde tanrıça ve tanrının birlikte tapınım gördüğü kült merkezindeki sayısal fazlalık oldukça dikkat çekicidir. Bu bölgede, Alabanda, Amyzon, Barglia-Kindya, Haydae, Kaunos, Mylasa, Myndos, Olymos ve Stratoniakeia antik kentlerinde bu kült birlikteliği görülmektedir. Ionia bölgesinde ise, Didyma, Klaros, Miletos ve Magnesia ad Meandrum kentlerinde görmekteyiz. Apollon'un, Anadolu kökenli (Işık, 2010: 77), Likya kökenli olduğu düşünülmektedir. Likya, Apollon kültünün en yoğun şekilde görüldüğü yerdir. Homeros'un anlatılarında Leto'nun, doğum sırasında Delos'ta bir hurma ağacına bağlandığını aktarır. Fakat bu ağacın Delos'ta yetişmediği ve bu nedenle bu doğum mitolojisinin kökeninin, bu ağacın yetiştiği ve kuvvetli bir Leto, Artemis ve Apollon kültünün bulunduğu Letoon'a dayandığı düşünülmektedir (Nilsson, 1992: 559-570; Işık 1999: 31). Letoon'da bu tanrıça üçlüsünün tapınaklarının birbirlerinden farklı büyüklükleri, tanrılara verilen önem sırasını gösterir. En büyük tapınak tanrıların anası Leto'ya aittir. Sonra Apollon ve en küçük tapınağın sahibi Artemis gelmektedir. Artemis tapınağı olarak adlandırılan tapınak en küçük tapınaktır ancak kutsal alandaki en eski tarihli yapıdır. Kutsal alanda yer alan anıtsal çeşme ve çok sayıda havuzun varlığı, su ile arınma ritüelinin bir ürünü olmalıdır.

NOTLAR

[1] Kelime olarak, saygınlıkta eşit veya şeref bakımından denk anlamlarına gelmektedir. Bak. Taslıklıoglu 1963, 50-51.

2 Artemis Pythié kaynak suları ile ilişkilendirilmiştir. Bu ilişkilendirmede kaynak sularından tanrıçaya su taşıyan Artemis rahibelerine dayandırmaktayız. Bak. Fontenrose 1936: 55.

KAYNAKÇA

Akurgal, E. 1993. Akurgal, E., *Anadolu Uygarlıkları*, Net Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.

Bean, G. E. 2000. *Eski Çağ'da Menderes'in Ötesi,* (Çev. P. Kurtoğlu), Arion Yayınları, İstanbul, 24-250.

Boysal, Y. 1994. "Kuzey Karia Hellenistik Tapınaklarına Kısa Bir Bakış", *XI. Türk Tarih Kurumu,* Cilt I, Ankara, 321-331.

Budin, S. L. 2016. *Artemis*, (Gods and Heroes of the Ancient World), London ve New York: Routledge

Carpenter, T. H. 2007. *Antik Yunanda Sanat ve Mitoloji*, (Çev. Bensen B. M. Ünlüoğlu), İstanbul.

Courtils, J. D. 2003. *Ksanthos ve Letoon Rehberi*, Ege Yayınları, İstanbul.

Çevik, N. 2015. *Lykia Kitabı*. AKMED, Antalya.

Dirven, L. 1999. *The Palmyrenes of Dura-Europos: A Study of Religious Interaction in Roman Syria.* Leiden, Boston ve Köln: Brill.

Elmas, M. 2009. *Kaunos'dan İki Heykel Başı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

Geniere J. 1991. *Les Nouvelles Foilles De Claros*, Relation Preliminaire, Paris.

Graf, F. 2009. *Apollo*. London & New York: Routledge.

Hannestad, N. 2009. *The Last Diana. From Artemis to Diana: The Goddess of Man and Beast,* Editors Tobias Fischer-Hansen and Birte Poulsen. Copenhagen: Collegium Hyperboreum and Museum Tusculanum.

Işık, C. 2000. "Ein Originaler Kopf aus Kaunos"; içinde: C. Işık (der.) Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereiches Festschrift für Baki Öğün zum 75. Geburtstag, *AMS 39*: 107–115.

Işık, F. 1999. *Doğa Ana Kubaba. Tanrıçaların Ege'de Buluşması*, AKMED, Antalya.

Işık, F. 2010. "Anadolu-Lykia Uygarlığı: Lykia'nın "Hellenleşmesi" Görüşüne Eleştirel Bir Yaklaşım". *Anadolu / Anatolia,* 36: 65-125

Karayaka, N. 2007. *Hellenistik ve Roma Dönemi'nde Pisidia Tanrıları* (İstanbul). Ege Yayınları.

Kuhrt, A. 2010. *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period.* London ve New York: Routledge.

Laumonier, A. 1934. "Inscriptions de Carie", *BCH* LVIII, 1934.

Laumonier, A. 1958. *Les Cultes Indigenes en Carie,* Bibliotheque des Ecoles Françaises d'Athenes et de Rome.

Le Roy, C. 1981. "Xanthos ve Letoon'da 1980 Yılı İnceleme ve Restorasyonları", 3. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 59-61.

Lonsdale, S. H. 1993. *Dance and Ritual Play in Greek Religions.* London

Merkelbach, R.–Stauber, J. 2002. S*teinepigramme aus dem griechischen Osten 4*: Die Südküste Kleinasiens, Syrien und Palaestina, München-Leipzig.

Metzger, H. 1978. "Fouilles du Letoon de Xanthos 1962-1972", The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, *Türk Tarih Kurumu*, Ankara, 789-803.

Nilsson, M. P. 1992. *Geschichte der griechischen Religion I*. Münih: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Orphik Hymns, 1-40: ÇEv. Taylor, T. 1999. University of Pennsylvania Press, London: Bertram Dobell.

Özdilek, B. 2020. "Letoon Kutsal Kaya Basamaklı Sunu Alanı Işığında Letoon'daki Tanrı ve Kültler", *Cedrus* VIII: 451-487.

Öğün, B.- Işık, C.- Diler, A.- Özer, O - Schmaltz, B.- Chr. Marek - Doyran, M. 2001. Kaunos, *Kbid, 35 Yılın Araştırma Sonuçları*, Antalya.

Özkaya, V. – San, O. 2001. "Alinda and Amyzon, Two Ancient Cities in Caria", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı* Cilt 1, Ankara, 237-254.

Rietveld, J. D. 2006. *Universal Goddess on the Via Sacra The Evolving Image of Artemis Ephesia*, 2006, Claremont University, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Robert, L. 1949. *Hellenica: Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques,* VII. By L. Robert. Paris: Librairie Adrien-Maisonneuve.

Robert, M. L. 1983. *Fouilles D'Amyzon en Carie,* Commission des Fouilles et Missions Archeologiques au Ministere des Relations Exterieures, Paris.

Schober, A. 1933. "Des Fries Des Hekateions von Lagina" *Istt. Forsch*. 2

Serdaroğlu, Ü. 2004. *Lykia-Karia'da Roma Dönemi Tapınak Mimarlığı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Sims, M. 2008. *Apollo's Fire: A Journey Through the Extraordinary Wonders of an Ordinary Day*. London: Penguin Books.

SNG v. Aulock *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland Sammlung von Aulock*, 1967.

Şahin, A. 2016. Akyürek Şahin, N. E., *Likya'da Tanrılar ve Kültler, Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi,* Ed. H. İşkan-E. Dündar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 536-549.

Şahin, M. 2002. *Anadolulu Bir Mimar Hermogenes*, Ege Yayınları, İstanbul.

Şahin, N. 1998. *Klaros; Apollon Klarios Bilicilik Merkezi,* Ege Yayınları, İstanbul.

Taşlıklıoğlu, Z. 1954. *Tanrı Apollon ve Anadolu ile olan Münasebeti*, İstanbul, İbrahim Horoz Basımevi.

Taşlıklıoğlu, Z. 1963. *Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Tor, K. H. 2012. *Das Lichtland des Anatoliens Lykien*, Antalya.

Tuchelt, K. 1973. *Vorarbeiten zu einer Topographie von Didyma*, Tübingen, 1973.

Vitruvius, *The Ten Book On Architecture.*

Weber, H. 1966. "Zum Apollon Smintheus-Tempel in Der Troas" *Ist. Mitt. 16*: 100-114.

Wörle, M. 1978. "Epigraphische Forschungen zur Geschichte Lykiens II: Ptolemaios II. und Telmessos", *Chiron* 9, 201-246.